

АСМУКОВИЧ І. В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ГПЕРО-ГІПОНІМІЯ В АВІАЦІЙНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті вивчається сутність лексико-семантичної категорії гіперо-гіпонімії, аналізується характер семантичної організації авіаційної терміносистеми англійської мови, визначаються способи утворення родо-видових відношень, особливості структури гіперонімів і гіпонімів.

Ключові слова: англійська авіаційна термінологія, терміносистема, гіперо-гіпонімічні відношення, гіперонім, гіпонім, типи опозицій.

В статье изучается сущность лексико-семантической категории гиперо-гипонимии, анализируется характер семантической организации авиационной терминологии английского языка, определяются способы выражения родо-видовых отношений, особенности структуры гиперонимов и гипонимов.

Ключевые слова: английская авиационная терминология, терминсистема, гиперо-гипонимические отношения, гипероним, гипоним, типы оппозиций.

In the article the essence of lexical semantic category of hyper-hyponymy is studied, the character of the semantic organization of the English aviation terminological system is analysed, the kinds of creation of subsumption relations and the peculiarities of the structure of hyperonyms and hyponyms are clarified.

Keywords: English aviation terminology, term system, hyper-hyponymic relations, hyperonym, hyponym, the types of oppositions.

Системний підхід до мови – одна з характерних рис сучасних лінгвістичних досліджень. Положення про те, що мова є системою, було сформульовано ще Фердинандом де Соссюром [1]. Польовий підхід до вивчення лексичних одиниць мови робить можливим проникнення в глибину семантичних взаємозв'язків лексем, з'ясування ієрархічних взаємозалежностей концептів, що вони виражають. Дослідження парадигматичних зв'язків дозволяє встановити системну взаємозалежність термінів у термінологічному полі, що, в свою чергу, веде до встановлення внутрішньої, глибинної структури самого термінополя.

Актуальність дослідження гіперо-гіпонімічних відношень мовних одиниць у термінологічному полі обумовлюється тим, що гіперо-гіпонімія як самостійна лексико-семантична категорія відіграє дуже важливу роль систематизатора лексичних систем національних мов узагалі і термінологічних підсистем зокрема. Гіперо-гіпонімію у термінології на матеріалі різних мов вивчали Б. М. Головін, Т. Л. Канделакі, О. А. Коновалова, І. М. Кочан, Д. С. Лотте,

Г. П. Мацюк, Н. Руколянська, Т. І. Панько та багато інших. У нашому дослідженні категорія гіперо-гіпонімії вивчається на матеріалі авіаційної терміносистеми сучасної англійської мови. Такий аналіз, на нашу думку, поглибить розуміння причин появи та особливостей функціонування різних засобів вираження тотожного чи близького значення в науковій мові та сприятиме розв'язанню нагальних потреб сьогоденної лексикографічної практики, насамперед, у галузі термінологічної лексикографії та стандартизації науково-технічної термінології.

Об'єкт дослідження є англійська авіаційна термінологія.

Предмет дослідження є гіперо-гіпонімічні відношення в авіаційній терміносистемі англійської мови.

Мета дослідження полягає у вивченні сутності лексико-семантичної категорії гіперо-гіпонімії та особливостей її реалізації в авіаційній термінологічній системі сучасної англійської мови.

Авіаційна терміносистема являє собою сукупність термінів, які співвідносяться понятійною системою авіаційної галузі, знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії, підлягають свідомому регулюванню та впорядкуванню. Спеціальна термінологія авіації розглядається нами як множина, всі елементи якої організовані в систему, і саме ці відношення зумовлюють позицію кожного елемента в системі англійської авіаційної термінології.

Терміни, як відомо, відбивають взаємозв'язки явищ і речей, що позначаються ними, і це може бути досягнуто правильною класифікацією дійсності, яка термінується, на основі родових та видових явищ. Це означає, що наявність термінів, які об'єднуються за підвидовими ознаками, припускає наявність термінів, які об'єднуються за видовими ознаками, а існування останніх, у свою чергу, визначається наявністю родових термінів, тобто елементи зв'язані відношеннями включення чи гіпонімічними відношеннями [4:79]. При гіпонімічній організації суттєвим є те, що кожний вищий клас складається з меншої кількості одиниць з більшим обсягом значення. Оскільки основою семантики терміна, його лексичного значення служить поняття, що ним виражається, яке не існує ізольовано від системи понять, що формуються професійно спрямованим мисленням у певній сфері діяльності, то за основу класифікації термінів для виявлення структури

термінології галузі можуть бути взяті їх логіко-поняттєві зв'язки та відношення.

Всі терміни в термінологічному полі “Авіація” пов'язані між собою родо-видовим, або гіперо-гіпонімічним, зв'язком. Такий тип зв'язку виникає, коли ми маємо справу з лексичними одиницями, які об'єднані однією категоріальною семою, внаслідок чого одне поняття співвідноситься з іншим, яке є більш широким у семантичному плані й називає більшу кількість денотатів. Поняття, яке знаходиться вище за рангом у системі польової ієрархії, вважається гіперонімом, поняття ж йому підлегле й більш вузьке у семантичному плані – гіпонімом [9].

Такі відношення всередині поля, так само, як й інший вид відношень – синонімічний, базуються на подібності, однак у гіперо-гіпонімічних відношеннях центральним аспектом є подібність всередині одного класу денотатів. Гіпонімія базується на принципі включення одного класу понять в інший, і відмінною характеристикою її від синонімії є й те, що, вибудовуючи зв'язок “гіперонім-гіпонім”, ми не маємо на меті замінити одне поняття іншим, схожим на нього еквівалентом, а шукаємо шляхи включення одного денотата в інший [9:108]. Однак при цьому багато рівнів такого узагальнення мають більшу кількість підвидів, кожен з яких може мати різноманітну лексичну реалізацію. Справа в тім, що багато підвидів стають більш прототиповими, ніж їх гіперонім, вид, що стоїть вище за рангом в ієрархічній системі. Гіпонімічні відношення, як правило, нестабільні й багатомірні, оскільки багато в чому залежать від контексту й тих способів, за допомогою яких реалізуються відношення всередині поля.

Гіпонімія, на думку Дж. Лайонза, є “фундаментальними парадигматичними смисловими відношеннями, за допомогою яких сконструйований словниковий склад мови” [10:478]. Асиметрія ж гіперо-гіпонімічних відношень закладена у самій структурі гіпонімії (підпорядкованість) та гіперонімії (панування) [11]. У семантичному відношенні гіпонім і гіперонім знаходяться у привативній опозиції типу А – не А, де гіперонім – немаркований член, а гіпонім – маркований ознакою, що конкретизує значення гіпероніма. Така опозиція є привативною на користь родової номінації, до якої повністю включається видова як основа для порівняння, оскільки експліцитним показником родових відношень у лексиці вважається можливість родових слів вживатися замість видових, а не навпаки” [11:36]. Ті семи,

які є реальними у семантичній структурі гіпонімів, напр., *аеробус* “пасажирський літак, розрахований на велику кількість людей” [18:18], потенційно містяться у семантичній структурі гіпероніма, адже *літак* може бути потенційно пасажирським / вантажним / військовим та ін. У семантичній структурі гіпероніма вони лише конкретизуються. Відповідно, логічно і семантично гіпонім включається у семантичний об’єм гіпероніма.

З парадигматичної точки зору гіпоніми характеризуються двома видами протиставлення: 1) протиставлення родового (гіперонімічного) і кожного видового (гіпонімічного) значення за відсутністю (наявністю) розрізнявального компонента; 2) протиставлення одне одному всіх видових значень за змістом розрізнявального компонента значень [7:192].

У гіпонімічній моделі зв’язок, що встановлюється між об’єктами, визначається як відношення включення ознаки, або екзистенція родової подібності і видових відмінностей, що відповідає перифразам “ДЕЩО-Х є ДЕЩО-У”; “ознака ДЕЩО-Х є ознака ДЕЩО-У” (характерні ознаки ДЕЩО-Х і ДЕЩО-У подібні). Наприклад: *літак є засобом пересування; ознака засобу пересування є ознака літака.*

Согіпоніми, на відміну від родо-видових, реалізують еквіполентну позицію, а власне зону перетину утворює інтегральна сема (гіперсема). Гіперо-гіпонімія близька до синонімії. Її навіть називають квазісинонімією, але на відміну від синонімії, яка допускає двосторонню заміну в тексті (першого синоніма на другий і навпаки), у гіперо-гіпонімії можлива тільки одностороння заміна – заміна гіпоніма на гіперонім [12:207]. Наприклад: *Він купив літак.* – *Він купив повітряний засіб пересування.* Протилежна заміна тут неможлива, оскільки повітряним засобом пересування можуть бути не тільки літаки, а й дирижаблі, автожири, гелікоптери та інші. Значення гіпоніма є складнішим, ніж значення гіпероніма, а представлений ним клас предметів – вузчим. Гіпоніми включають у себе зміст гіпероніма і протиставляються один одному певними семами. Наприклад, гіпонімами до гіпероніма *flight* будуть такі конституенти досліджуваного термінологічного поля: *air-breathing flight* (політ літального апарату (ЛА) з атмосферним двигуном [19:21]), *air-refueled flight* (політ з дозаправкою в повітрі [19:30]), *all-attitude flight* (політ без обмежень на кутове положення літального апарата [19:34]), *altimeter*

flight, altimeter-controlled flight (політ з управлінням за даними висотоміра [19:36]), *altitude flight* (висотний політ [19:36]), *balanced flight* (політ на балансувальному режимі [19:55]).

Д. С. Лотте виділяє такі “основні правила поділу понять, які перебувають у родо-видових відношеннях: 1) підстава поділу (тобто ознака, за якою відбувається поділ обсягу поняття) повинна лишатися однією й тією самою під час утворення будь-якого видового поняття; 2) обсяги видових понять повинні вичерпувати обсяг родового поняття” [6:29]. Оскільки гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, конкретизоване за різними критеріями, гіпоніми групуємо не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма утворюємо кілька гіперо-гіпонімічних груп на підставі різних розрізнювальних класифікаційних ознак, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові, і слугує об’єднувальним чинником групи.

Розгляньмо особливості прояву гіперо-гіпонімічних відношень у складі термінологічного поля “Aviation” на прикладі мікрополя “Aircraft”.

Семантичний аналіз лексем англійської мови, які репрезентують поняття повітряного засобу пересування, довів, що спільне для елементів мікрополя “Aircraft” поняття у найбільш “чистому” вигляді представлено в архілексемі *aircraft*. Вона є домінантою та ідентифікатором мікрополя, оскільки поняття, нею зафіксоване, тією чи іншою мірою представлено у дефініціях усіх представників мікрополя.

Досліджуючи семантичну структуру лексеми *aircraft*, виходимо з розуміння дефініції слова як семантичного еквівалента його значення. При цьому окремі слова в дефініціях даної лексеми та її синонімах слугують експлікаторами сем, які в своїй ієрархічній сукупності і складають значення, що витлумачується [13; 14].

У семантиці аналізованої лексеми міститься загальна **родова** сема “повітряний засіб пересування”. Усі інші видові семи слугують для конкретизації значення лексеми.

Aircraft – (повітряний засіб пересування) *a plane or other vehicle that can fly* [20:29].

Отже, враховуючи те, що архілексемою мікрополя виступає дифузна широкозначна одиниця, яка вказує на денотативну належність аналізованих слів, констатуємо виконання лексемою *aircraft* ролі

гіпероніму щодо всіх інших синонімічних їй та один одному номінантів повітряних засобів пересування.

Компонентний аналіз номінантів повітряних засобів пересування дозволив встановити набір диференційних семантичних елементів, які додаючись до архісеми формують значення іменників на позначення повітряних засобів пересування. Серед них виділяємо семи, що вказують на:

1) функціональне призначення (напр., *cargo airplane* – *an aircraft that carries goods* [20:564]; *airbus* – *a large plane that carries a lot of people for short distances* [20:28]; *amphibian* – *a vehicle that is able to move on land, water and to fly* [20:40]);

2) сферу використання (напр., *troop-carrier* – *an aircraft used for carrying soldiers* [20:1546]; *fighter* – *a small, fast military plane that can destroy other planes* [20:517]);

3) конструкційні особливості ПЗП (напр., *airship* – *a large aircraft that has no wings, is filled with gas to make it float, and has an engine* [20:30]; *jet* – *an aircraft with jet engine* [20:759]) тощо.

Мікрополе “Aircraft” має у своєму складі спільну (інтегральну) ознаку, яка об’єднує всі одиниці поля. Така ознака називається архісемою і виражається лексемою з узагальненим значенням, у нашому дослідженні – це “повітряний засіб пересування”. Кожна окрема одиниця мікрополя відрізняється від інших хоча б однією диференційною ознакою. Наприклад, *delta-wing aircraft* (літальний апарат з трикутним крилом [19:137]), *scissor-wing aircraft* (літак з поворотним крилом [19:236]) і *mid-wing aircraft* (середньоплан, ЛА із середнім розташуванням крила [19:205]) різняться диференційною ознакою “**особливості розташування та конструкції крила**”; *multibody aircraft* (багатофюзеляжний ЛА [19:208]), *narrow-bodied aircraft* (вузькофюзеляжний літак [19:209]), *wide-body aircraft* (широкофюзеляжний літак [19:271]) – ознакою “**особливості фюзеляжу**”; *gas turbine-powered aircraft* (літальний апарат з газотурбінним двигуном [19:163]), *hydrocarbon-fueled aircraft* (літальний апарат з двигуном на вуглеводневому паливі [19:172]), *light-powered aircraft* (літальний апарат з двигуном на світловій енергії [19:193]), *turboprop aircraft* (літак з турбогвинтовим двигуном [19:260]) – ознакою “**особливості двигуна та вид палива, що використовує ЛА**”; *short takeoff and vertical landing aircraft* (літак

короткого зльоту і вертикальної посадки [19:238]), *VTOL aircraft* (літак вертикального зльоту і посадки [19:269]), *STOL aircraft* (літак короткого зльоту і посадки [19:245]), *CTOL aircraft* (літак звичайного зльоту і посадки [19:129]) – ознакою “особливості зльоту та посадки”; *canard-configured aircraft* (літальний апарат аеродинамічної балансувальної системи “качка” [19:79]), *tailless aircraft* (літак аеродинамічної балансувальної схеми “безхвістка” [19:251]), *conventionally tailed aircraft* (літальний апарат нормальної аеродинамічної балансувальної схеми [19:116]) – ознакою “особливості аеродинамічної схеми ЛА” тощо.

Наявність гіперо-гіпонімічних відношень у термінологічному полі “Aviation” являє собою аналізовану термінологію як ієрархічну систему. У мікрополях з домінантними родовими поняттями виокремлюються номінації з одним, двома, трьома і чотирма рівнями підпорядкування (напр., поняття *military aircraft* “літальний апарат військової авіації” буде родовим та, відповідно, гіперонімом до *aircraft carrier* “авіаносець”, яке, в свою чергу, є гіперонімом до *escort aircraft carrier* “ескортний авіаносець”).

Гіперо-гіпонімічні зв'язки у досліджуваній термінології мають різноманітний арсенал формальних засобів вираження. Аналіз свідчить, що прикметники, дієприкметники й іменники з прийменниками (або без них) використовуються як лексичні засоби вираження гіперо-гіпонімічних відношень. У складених термінах-гіпонімах диференціувальна ознака, яка розрізняє ці одиниці, уводиться означенням до опорного компонента, внаслідок чого спостерігається звуження значення [15].

О. О. Реформатський уважав, що означальні конструкції є більш термінологічними, ніж додаткові конструкції внаслідок своєї номінативності. Означальні конструкції спрощують засоби розширення значення термінів, що є досить важливим для розкриття тлумачення номінативності термінів [16:46–54].

Дослідження показує, що головними функціями гіпонімів у термінологічних системах різних галузей науки і техніки є систематизація термінів і тлумачення значень. М. В. Лисякова зазначає, що ці функції реалізуються в термінології в двох прийомах, таких як узагальнення, тобто звернення до родового поняття, і конкретизація за допомогою ознаки видової відмінності [17:17].

Таким чином, можна зробити висновок, що гіпонімічні відношення належать до найуніверсальніших, найфундаментальніших парадигматичних відношень, за допомогою яких може бути структурований як словниковий склад національної мови в цілому, так і його спеціальна, тобто термінологічна, лексика. Гіперо-гіпонімічні відношення слугують універсальним способом тематичної організації авіаційної термінологічної системи, організовуючи цю терміносистему як ієрархію термінів різних рівнів узагальнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Соссюр Ф. де*. Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр ; [ред. : Ш. Балли и А. Сеше ; пер. с фр. А. Сухотина]. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – 432 с.
2. *Головин Б. Н.* Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
3. *Канделаки Т. Л.* Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
4. *Коновалова Е. А.* Гипер-гипонимия в экономической терминологии / Е. А. Коновалова // Филологические студии. – Симферополь, 2001. – № 2. – С. 79–85.
5. *Кочан І.* Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові : [монографія] / І. Кочан. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Фанка, 2004. – 519 с.
6. *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 149 с.
7. *Панько Т. І.* Українське термінознавство : [підручник] / [Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк]. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. *Руколяньська Н.* Гіперо-гіпонімічні відношення в термінології кримінально-процесуального права / Н. Руколяньська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 118–120.
9. *Cruse D.* Lexical Semantics / D. Cruse. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1986. – 246 p.
10. *Лайонз Дж.* Лингвистическая семантика : Введение / Дж Лайонз. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
11. *Денисенко В. Н.* Теория семантического поля : тексты, вопросы, комментарии / В. Н. Денисенко. – М. : Изд-во РУДН, 2006. – 88 с.
12. *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
13. *Croft W.* Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2004. – 356 p.
14. *Karimova G. O.* Hyperlexemic Grouping of Words as a Way of Representation of the Systemic Organization of Lexical Units / G. O. Karimova. – Tartu : Tartu Univ. Press, 1989. – 234 p.
15. *Павлова О. І.* Музична термінологія англійської, французької, російської та української мов у сфері функціонування / О. І. Павлова // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2009. – № 648. – С. 125–130.
16. *Реформатский А. А.* Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – [4-е изд.]. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
17. *Лысякова М. В.* Гипонимия в русском языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / М. В. Лысякова. — М., 1986. – 24 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

18. *Універсальний словник української мови* / [під ред. З. Й. Куньч]. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2005. – 848 с.
19. *Девнина Е. Н.* Новый англо-русский и русско-английский авиационный словарь / Е. Н. Девнина ; [под. ред. акад. И. И. Павловца]. – М. : Живой язык, 2008. – 544 с.
20. *Longman Dictionary of Contemporary English* / ed. by A. Gadsby. – Barcelona : Longman dictionaries, 1995. – 1668 p.